

СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ-ІМЕННИКІВ ГАЛИЧНИНИ АВСТРИЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

Висвітлення словотворення при вивченні термінологічних систем має суттєве загальнотеоретичне і практичне значення. Теоретичне значення вивчення деривації термінологічних систем полягає у визначенні співвідношень загальнономовних слововірних процесів із системою засобів і способів словотвору в межах будь-якої термінолексики. Виникнення нових термінів, у тому числі юридичних, відбувається переважно у річищі загальнономовних слововірних процесів, і фактично ті чи інші слововірні моделі у визначеній термінолексичній системі виступають одночасно загальнономовними дериваційними моделями. Однак продуктивність загальнономовних слововірних моделей у межах будь-якої термінолексики проявляється своєрідно.

Практичне значення вивчення слововірної структури окремих термінолексичних систем полягає в тому, що таке вивчення потрібне для нормалізації і стандартизації останніх.

При вивченні засобів словотвору і слововірних моделей правничої термінолексики слід пам'ятати, що при творенні терміна потрібно вмело користуватися словотворчими засобами української мови, дбати про те, щоб слово, яке взяте із рідної мови чи створене з допомогою словотворчих мовних ресурсів, було зрозумілим, виразним, відображало суть поняття.

У наш час проблема словотвору актуальна і важлива, про що свідчить велика кількість досліджень в українському та зарубіжному мовознавстві. Питання словотвору правничої термінології стали об'єктом досліджень українських мовознавців та юристів: М. Вербець, І. Гумовської, Н. Руколянської, О. Сербенської та ін. Ми ж намагаємось дослідити особливості словотвору іменників-правничих термінів, які зафіксовані у західноукраїнських джерелах ХІХ – початку ХХ ст.

Актуальність дослідження зумовлена відчутною питомою вагою правничої термінології як різновиду підсистеми в складі загальнолексичної системи; вагомих значенням галицької правничої термінології як однієї з основ для формування і становлення слововірної системи сучасних українських іменників-правничих термінів. Не менш важливе місце посідають терміни-іменники в системі правничої термінології. Дослідивши особливості слововірної структури іменників в правничій термінології Галичини ХІХ – початку ХХ ст., можна буде зробити ряд важливих проєкцій на історію формування дериваційної системи правничої термінології української мови.

У області вивчення словотвору велике значення має методика дериваційного аналізу лексичного матеріалу. У науці про слововір (дериватології) мовознавці повинні в першу чергу вивчати масові явища, а не поодинокі слова. У межах окремих частин мови (наприклад, іменника) при більш уважному спостереженні вдається встановити ряди однотипно утворених слів. Ці ряди перебувають між собою у лексико-семантичних, граматичних та слововірних взаємозв'язках.

Більшість термінів-іменників у складі української правничої лексики утворена шляхом морфологічного способу словотвору, який полягає у з'єднанні афіксальних морфем з кореневою або похідною частиною слова в одне слово “за певними слововірними моделями, правилами, тенденціями, що існують в даній мові на різних етапах її розвитку”[4, 19].

Продуктивність морфологічного способу словотвору в галузі українського правничого термінотворення пояснюється тим, що цей спосіб найширше використовується у словотворенні загальнонаціональної мови. При цьому способі словотвору на перший план виступають ті семантико-граматичні особливості новоутворених слів, що дають можливість використовувати однотипні способи словотвору для позначення однотипних понять галузі права.

Таким чином, у слововірній структурі дериватів, утворених за допомогою морфологічного способу словотвору, органічно закладені основи структурної систематизації, що має першочергове значення для термінології.

Для творення українських правничих термінів ХІХ – початку ХХ століть використано всі різновиди морфологічного способу творення, крім аббревіації. Найпродуктивнішим різновидом цього способу творення української правничої термінології в Галичині була суфіксація.

У суфіксальному словотворі іменників, які вживалися на Західній Україні, здебільшого суттєвих відхилень від сучасних норм не спостерігалось. Для творення нових слів використовувались звичайні для української літературної мови суфікси. Але іноді, і в непоодиноких випадках, від тих самих твірних основ з допомогою різних суфіксів творилися слова без будь-якої диференціації їх лексичного значення. Таким чином виникали іменники з одним лексичним значенням і різною морфологічною структурою. Особливо багато фіксують таких іменників перекладні слов-

ники Західної України XIX ст.: “Juridisch-politische Terminologie”, словники Желехівського, Левицького, Партицького: *обвинений і обвиненець, підсудний і підсудимець, судодержець і судодержитель, сліджене і слідство* та ін.

Зрозуміло, що “лексично тотожні структурні варіанти в літературному вжитку могли співіснувати лише якийсь певний, обмежений час, а потім внаслідок внутрішнього розвитку вони повинні семантично чи стилістично диференціюватись. Коли ж така диференціація не відбувалася, то в літературному вжитку залишався з усіх цих варіантів тільки один, а решта переходила в пасивний лексичний запас мови і згодом зовсім забувалася” [2, 161].

Так, в українській правничій мові Галичини XIX – початку XX ст. зустрічаємо форму *прокуратор* із суфіксом **-атор**, а правнича мова Східної України цього ж періоду фіксує форму *прокурор* із суфіксом **-ор**, яка тільки у такій морфемній будові вживалася у російській мові. У 20-х – початку 30-х рр. XX ст. словники правничої термінології, які видавалися в УРСР (укладачі С. Веретка, М. Матвієвський, А. Кримський), фіксують паралельне вживання термінів *прокурор* і *прокуратор*. І лише в середині 30-х років форма *прокуратор* остаточно витісняється з літературного вжитку.

Це ж стосується і правничого терміна *нотаріус*. До 30-х років XX ст. спостерігаємо паралельне вживання форм із суфіксом **-ус** і без нього. Так, термін *нотар* присутній у всіх західноукраїнських словниках, але у сучасній українській правничій термінології під очевидним впливом закріпленої в російській мові суфіксальної форми узаконився термін *нотаріус* [10, 110].

Розглядаючи правничі терміни, сформовані морфологічним способом, ми виявили, що для творення нових іменників на означення назв осіб, які безпосередньо мають відношення до галузі права, найбільш активно в західноукраїнських джерелах використовувався суфікс **-ник(ик)**. З цим суфіксом творилися іменники й від тих основ, які не збереглися в сучасній українській літературній мові або ж від яких тепер нові слова з його допомогою не творяться. Наприклад, лише “Німецько-український правничий словар” Костя Левицького фіксує такі слова: *вдійник, викупник, виновник, ворохобник, доказник, забійник, заступник, захитник, осудженник, правник, справник, убійник, фальшивник* та ін.

Більшість сучасних мовознавців (П. Білоусенко, З. Каспришин та ін.) вважають, що такі іменники можуть бути утворені від будь-якої частини мови: іменника, прикметника, дієслова, якщо останні фіксуються в пам’ятках досліджуваного періоду [1, 69].

Правнича термінологія Західної України фіксує ряд іменників чоловічого роду на позначення осіб з суфіксом **-ник**, які мають відношення до галузі права, що можна віднести до: 1) відприкметникових похідних: *вірник, підсудник, повірник, посередник, службовник, судєбник, судовик*; 2) віддієслівних: *вартівник, вартувик, напасник, насильник, осудженник, убійник*; 3) відсубстантивних: *жалобник, законник, коморник, напасник, шкідник* та ін.

Зустрічається в галицьких джерелах також і жіночий відповідник цього суфікса **-ниц-я**: *виновниця, забійниця, клеветниця, позовниця, справниця, убійниця*.

Суфікс **-ач** в українській мові належить до тих, які складають національну специфіку іменникового словотвору [5, 53]. В українській мові цей формант набув особливої продуктивності в XX столітті, а галицькі джерела кінця XIX ст. вже фіксують тенденції дальшого розвитку цього суфікса. Зокрема, у словнику Костя Левицького знаходимо такі правничі терміни – назви осіб з суфіксом **-ач**: *визивач, відбирач, втікач, затрувач, прислухач, псувач, слухач, толмач, укривач, утікач*. Переважно це віддієслівні деривати. Важливо відзначити, що західноукраїнські мовні джерела не згадують таких поширених сьогодні термінів з суфіксом **-ач**, як *відповідач, обвинувач, позивач*.

Для позначення назв осіб, які мають безпосереднє відношення до галузі права, використовують також суфікс **-ець**. Перший український перекладний правничий словник “Juridisch-politische Terminologie fur die slavischen Sprachen Oesterreichs” містить такі віддієслівні та відприкметникові іменники з даним суфіксом: *вивідець, визиватець, виконавець, виноватець, дозорець, засудженець, звідець, зізнавець, злочинець, каранець, надзорець, оборонець, подавець, справець, судець*. Ще більше таких термінів (близько 40) знаходимо в словниках Є. Желехівського та К. Левицького.

В українській правничій термінології присутні також іменники з суфіксом **-тель**, який приєднувався до дієслівних основ: *віритель, доноситель, засідатель, зложитель, обвинитель, проситель, ручитель, слідователь, тайтель*. Особливо багато таких форм знаходимо в галицьких правничих часописах (вісниках) середини XIX ст., хоча їх фіксує і 2-е видання правничого словника Костя Левицького 1920 року.

З суфіксом **-ень** в усіх західноукраїнських словниках виступає віддієслівний іменник *в’язень*.

На початку XX ст. все більш продуктивними ставали запозичені іменникові суфікси на означення осіб, які пов’язані з галуззю права. Так, більшого використання набувають слова з суфік-

сом -ист, зокрема слово *юрист*, яке з початку ХХ ст. паралельно вживається з терміном *правник*. Мова ж Західної України ХІХ ст. однозначно надає перевагу саме терміну *правник*.

Серед інших запозичених суфіксів, слід виокремити суфікси **-ар** (*арендар, кредитор, митар, нотар, правотар, секретар*), **-ят(ат)** (*нотаріят, секретаріят*) та **-атор(ор)** (*адміністратор, провакатор, прокуратор* і навіть *судатор*).

У суфіксальному творенні правничих термінів-іменників на означення неістот західноукраїнської джерела ХІХ – початку ХХ ст. засвідчують такі процеси, що відбувалися в українській мові:

1) надзвичайно велику продуктивність суфікса **-ість** в іменниках з абстрактним значенням, що було властиве українському словотворові і раніше: *беззаконність, безкарність, безправність, виноватість, відповідальність, достовірність, законність, караємість, карність, насильність, невинність, підсудність, правність* та ін.;

2) активне використання суфікса **-ство (-цтво)** на означення загальних понять властивості, стану, діяльності, збірності і т.д.: *заступництво, зрадництво, нотарство, опікунство, правотарство, розбійництво, свідоцтво, слідство, справництво, судейство, судівництво, убивство, шпигунство* та ін.;

3) використання віддієслівно-іменникових суфіксів **-ан-є(анн-я, -янн-я), -ен-є(-енн-я), -т-є(-тт-я)** зі значенням дії, стану, процесу: *відкликане, відшкодоване, ділане, задержане, послухане; ведене, вивільнене, відпущене, осуджене, провинене, увільнене; викрите, відбуте, доживоте, набуте, ужите* та інші. Більшість з цих термінів не увійшла до сучасного складу правничої лексики, була відкинута як полонізми.

Продуктивними у системі правничої термінології Галичини є віддієслівні іменники на означення дії, утворені регресивним способом: *виклик, доказ, допит, обшук*.

Префіксація в українській правничій термінології аналізованого періоду дещо поступається продуктивності суфіксальному способу творення. Префіксальні правничі терміни творяться за кількома словотвірними моделями з використанням певного арсеналу словотвірних засобів, серед яких виділимо префікси **без-, від-, не-, недо-, пере-, проти-**: *безлад, безчесть, безкарність, віддане, відкликане, непорядок, недоплат, перегляд, противага, протидоказ*.

Словники та періодика Західної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчують велику продуктивність творення іменників шляхом слово- і основоскладання: *законодавчість, одноцільність, правоважність, правостійність, самовладність, самоврядування, справоведене, справозаступник* та ін.

Потрібно відзначити, що німецька мова, для якої найбільш характерним способом словотвору є власне основоскладання, у багатьох випадках дала і для української мови певні словотвірні моделі при творенні складних термінів. Це виявилось передусім у калькуванні – копіюванні іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; поморфемному перекладі іншомовного слова.

У середині ХІХ – початку ХХ ст. у мові Галичини зустрічаємо досить багато правничих термінів, що своєю морфемною будовою становлять прозорі структурні кальки з відповідних німецьких слів. Це особливо помітно у складних термінах, де скальковані основи поєднуються за зразком німецького слова. Найчастіше дві основи складаються за допомогою сполучних голосних, що є найбільш звичайним способом утворення українських складних слів.

За таким зразком утворені терміни, які знаходимо вже в “Juridisch-politische Terminologie”(1851): *законодавство* – нім. *Gesetzgebung*, *законопроступство* – нім. *Gesetzgübertretung*, *законопротивність* – нім. *Gesetzwidrigkeit*, *судоведення* – нім. *Gerichtsverfahren*, *судовластитель* – нім. *Gerichtsherr*, *судодержець* – нім. *Gerichtshalter*. Не оминає такі терміни і словник Костя Левицького, який вийшов у світ в 1920: *правонабувець* – нім. *Rechtsnehmten*, *правосильність* – нім. *Rechtskraft* та ін.

Поширений німецький суфікс **-er**, який утворює імена на позначення діяча, перекладається у словниках широко вживаним в українській мові суфіксом **-ець**; німецькі ж суфікси **-keit, -ung**, що наявні в абстрактних іменниках, як відповідники мають в українській мові суфікси **-ість(-ость), -ення(-енє), -ство**.

Отже, шляхом афіксації були створені терміни на ґрунті національних та інтернаціональних основ, еквівалентних за своєю семантичною структурою відповідним німецьким термінам.

Як відомо, терміни виявляють міжмовні контакти як на лексичному, так і на словотвірному рівні. Варто відзначити, що іншомовні запозичення правничої лексики в українській мові відзначаються двома протилежними особливостями: надзвичайною строкатістю мовного матеріалу, якщо мова йде про джерела походження окремих слів, твірних основ і морфем, і помітною одноманітністю граматичних і словотвірних засобів та прийомів засвоєння цього іншомовного матеріалу.

Лексико-семантичний спосіб словотвору належить до продуктивних способів творення української правничої лексики. Продуктивність цього способу словотвору не тільки в українській правничій лексиці, але і в лексиці української мови взагалі, зумовлена принципом парадигматичної економії в мові.

Утворення правничої термінології шляхом лексико-семантичного словотвору відбувається за загальними законами семантичного розвитку, тобто нове термінологічне значення зв'язане з основним, стержневим лексичним значенням слова, на базі якого виникає. При спеціалізації семантики загальнонавчального слова новосформоване значення часто далеко відштовхується від попереднього, проте в кожному випадку зберігає з ним певну спільність. Це дає підставу говорити, що термінологічне значення є одним із лексико-семантичних варіантів значення того слова, на базі якого утворений відповідний термін.

У процесі свого розвитку слово стає терміном в його ідеальному вигляді через поступову втрату багатозначності, через звуження значення слова. Процес втрати словом інших значень пояснюється тенденцією терміна до вираження однієї реалії, одного поняття [10, 112]. У процесі підвищення своєї ваги як терміна втратили багатозначність такі іменники: *вина, право, присуд, прокуратор, суд* та ін. Наприклад, порівнюючи зі староукраїнською мовою, в мові Західної України австрійського періоду виявляє тенденцію до моносемії термін *право*. В актах староукраїнської мови зустрічаємо це слово на означення: “суд, трибунал, місце де судяться”, “судова справа”, “процес”, “закон”, “щиро, щиросердно” та ін. У правничій термінології XIX ст. цей термін набуває вже однозначності.

Часто при моносемізації терміна інші, термінологічні значення слова дістають для свого вираження іншу лексему, що виключає багатозначність, сприяє більшій точності у висловлюванні. Можемо вважати, що таким чином утворився правничий термін *справа* (сь + право = з суду), який зафіксований в усіх словниках аналізованого періоду і який спочатку вживався у значенні “судове рішення, те, що подано до суду”.

Ще одна група слів, набувши паралельно із новою синтаксичною функцією і нового морфологічного значення, виникла переважно на початку XX ст. внаслідок субстантивації (морфолого-синтаксичний спосіб): *затриманий, заарештований, обвинувачений, підсудний*.

Отже, всі іменники, які входять в українську правничу термінологію і присутні в західноукраїнських джерелах, поділяються на дві основні групи: 1) правничу лексику українського і праслов'янського походження та 2) іншомовна правничі лексика.

Перша група української правничої лексики – слова, які утворені на власномовному матеріалі, створюються переважно за зразком загальнонародних словотвірних моделей, з використанням загальнономовних способів творення.

У свою чергу запозичені з інших мов слова – правничі терміни, підлягають властивим українській літературній мові загальнономовним фонетичним і морфологічним законам засвоєння.

Усі способи словотвору в межах правничої термінології неоднаково продуктивні при утворенні окремих лексичних груп слів-термінів і утворюють по відношенню до дериваційної системи української мови окрему термінологічну словотвірну підсистему.

Певна уніфікація словотворчих засобів в українській правничій термінології здійснювалася шляхом зменшення, порівняно з літературною мовою загалом, кількості словотвірних моделей і шляхом спеціалізації словотворчих формантів.

Правничі терміни-іменники, які використовувалися в мові Галичини австрійського періоду, творилися переважно морфологічним і лексико-семантичним способами, а також постали внаслідок осново- та словоскладання.

Список використаних джерел

1. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / Петро Іванович Білоусенко. – К., 1993. – 215 с.
2. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 302 с.
3. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К., 1963. – 416 с.
4. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Іван Іванович Ковалик. – Івано-Франківськ–Львів: Місто НВ, 2007. – 404 с.
5. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору / Іван Іванович Ковалик. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 153 с.
6. Левицький К. Німецько-український правничий словар / Кость Левицький. – Відень, 1920. – 494 с.

7. Малоруско-німецький словар. Т. 1. Уложив Євгеній Желеховский, ц. к. професор гімназії в Станіславі. Львів, 1886; Т. 2. Уложили Євгеній Желеховский і Софрон Недільский, ц. к. професори гімназії в Станіславі. Львів, 1886.
8. Онуфрієнко Г. Словотвірний потенціал запозичень у національній термінології / Галина Сергіївна Онуфрієнко // Актуальні проблеми українського словотвору. Збірник статей. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 501 – 512.
9. Руколянська Н. В. Дієслівна деривація в українській юридичній термінології / Наталія Руколянська // Ономастика і апелятиви. Вип. 16. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 218–229.
10. Сербенська О. А. Про розроблення української юридичної термінології / Олександра Антонівна Сербенська // Радянське право. – 1958. – №4. – С. 106 –112.
11. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – 406с.
12. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe. – Wien. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1851. – 296 s.

***Анотація.** У статті проаналізовано словотвірну спроможність іменників – правничих термінів, які фіксуються в західноукраїнських джерелах австрійського періоду. Описуються словотворчі форманти, специфічні елементи та тенденції іменникового словотвору.*

***Ключові слова:** українська правнича термінологія, спосіб словотвору, словотворчий афікс, словотвірна структура іменника.*

***Summary.** The article examines main sources and factors of forming and enriching legal terminology in Western Ukraine, characterising first of all the most productive morphologic ways of word-building and analytic derivation revealing peculiarities of Western Ukrainian legal word-building. Also this article analyses the word-building formants, specific elements and tendencies of substantives word-building.*

For creation of new nouns on determination of the names of persons, that directly relate to the legal process, most actively the suffix of -ник(ик) was used in the Western Ukrainian sources. With this suffix nouns were created from those bases that was not saved in modern literary Ukrainian or from that now new words with his help are not created.

In the Western Ukrainian sources at the turn of the XIX – XX centuries meet many legislative terms, that represent transparent structural loan-translations (calques) according to the corresponding German terms. It especially notedly in compound terms, where loan-translation bases combine according to sample the German words. It is needed to mark that the foreign borrowing of legislative vocabulary in Ukrainian is marked two opposite features: by the emergency variety of language material, if the question is about the sources of origin of separate words, formative bases and morphemes, and by noticeable monotony of grammatical and word-formation ways and methods of mastering of this foreign material.

The lexico-semantic method of word-formation also belongs to the productive methods of creation of the Ukrainian legislative vocabulary. The productivity of this method of word-formation is not only in the Ukrainian legislative vocabulary but also in the vocabulary of Ukrainian in general. In the process of the development a word becomes a term through the gradual loss of polisemanticity, through narrowing of sense of word. For example, in the process of increase of the weight as term in the Western Ukrainian sources such nouns lost a polisemanticity: вина, право, прусуд, прокуратор, суд and so on.

Another productive way of enriching Western Ukrainian terminologic lexicon was borrowings mostly from Latin, German and Polish.

***Key words:** the Ukrainian legal terminology, method of word-building, word-building affix, word-building structure of substantives.*

Отримано: 6.02.2015 р.